

Қ. Ержан¹, М. Махмет¹

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: murat1215@mail.ru

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ: ТҰЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІ МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІНИ-КӨРКЕМДІК ТАНЫМ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақтың діни-ағартушылық ойының көрнекті өкілі Ақыт Үлімжіұлының көркемдік мұрасы мен тұлғалық болмысы жан-жақты қарастырылады. Ақынның шығармаларындағы рухани, этикалық және ұлттық құндылықтар жүйесі, сондай-ақ оның шығармашылық дүниетанымының ерекшеліктері мен дін, мораль, мәдениет тақырыптарындағы көзқарастары талданады. Ақыттың әдеби тілі, айшықты бейнелеу құралдары мен тақырыптық ауқымы оның заманының күрделі тарихи-әлеуметтік үдерістерін терең сезініп, көркем түрде жеткізе білгенін көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада Ақыт Үлімжіұлының тұлғалық келбеті, діни-пәлсапалық танымы мен қоғамдық ұстанымы сараланып, оның ұлттық сана қалыптастырудағы орны мен ықпалы айқындалады. Ақыттың мұрасы – қазақ руханияты мен әдебиетінің маңызды бөлігі ретінде бағаланып, бүгінгі күн тұрғысынан қайта пайымдауды қажет етеді.

Түйін сөздер: Ақыт Үлімжіұлы, ахлақ, этика, ислам философиясы, рухани кемелдік, тұлғалық даму, дүниетаным.

إرجان قالماخان¹، ماخميت موراتخان¹

¹جامعة نور مبارك للثقافة الإسلامية في مصر، الماتى، كازاخستان
e-mail: murat1215@mail.ru

الإرث الروحي لأقیت أولیمجیأولی: ملامح شخصيته والإدراك الديني – الجمالي في أعماله

الملخص

تتناول هذه المقالة بالدراسة الشاملة التراث الفني والشخصية الفكرية لأقیت أولیمجیأولی، أحد أبرز ممثلي الفكر الديني والتنويري الكازاخي. يتم تحليل منظومة القيم الروحية، الأخلاقية والوطنية في أعماله، إلى جانب خصوصيات رؤيته الإبداعية ومواقفه حول الدين، الأخلاق، والثقافة. تُظهر لغته الأدبية وأسلوبه التصويري الغني وتنوع موضوعاته مدى وعيه العميق بالعمليات الاجتماعية والتاريخية المعقدة في عصره، وقدرته على التعبير عنها بأسلوب فني. كما تسلط المقالة الضوء على ملامح شخصيته، وفكره الديني الفلسفي، ومواقفه الاجتماعية، ودوره في تشكيل الوعي القومي وتأثيره فيه. يُعد تراث أقیت جزءاً مهماً من الروحانية والأدب الكازاخيين، ويستحق إعادة التقييم في ضوء الواقع المعاصر.

الكلمات المفتاحية: أقیت أولیمجیأولی، الأخلاق، الفلسفة الإسلامية، الكمال الروحي، لتطور الشخصي، الرؤية الفكرية.

K. Yerzhan¹, M. Makhmet¹

¹Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan
e-mail: murat1215@mail.ru

THE SPIRITUAL LEGACY OF AKHYT ULIMZHIYULY: PERSONAL IDENTITY AND THE RELIGIOUS- AESTHETIC PERCEPTION IN HIS WORKS

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the artistic legacy and personal identity of Akhyt Ulimzhiyuly, a prominent figure in Kazakh religious and educational thought. It examines the system of spiritual, ethical, and national values reflected in his works, the unique features of his creative worldview, as well as his perspectives on religion, morality, and culture. Akhyt's literary language, expressive tools, and thematic scope demonstrate his deep understanding of the complex historical and social processes of his time and his ability to convey them artistically. Furthermore, the article explores Akhyt Ulimzhiyuly's personal character, religious-philosophical outlook, and social stance, emphasizing his role and influence in shaping national consciousness. His legacy is recognized as an important part of Kazakh spirituality and literature, requiring renewed interpretation in the context of contemporary perspectives.

Keywords: Akhyt Ulimzhiyuly, akhlaq, ethics, Islamic philosophy, spiritual perfection, personal development, worldview.

К. Ержан¹, М. Махмет¹

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Алматы, Казахстан
e-mail: murat1215@mail.ru

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АКЫТА УЛИМЖИЮЛЫ: ЛИЧНОСТНЫЙ ОБЛИК И РЕЛИГИОЗНО- ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ В ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматриваются художественное наследие и личностная сущность Акыта Улимжиулы – видного представителя казахской религиозно-просветительской мысли. Анализируются система духовных, этических и национальных ценностей в его произведениях, особенности его творческого мировоззрения, а также взгляды по вопросам религии, морали и культуры. Литературный язык Акыта, выразительные средства и тематический охват демонстрируют его глубокое восприятие сложных историко-социальных процессов своего времени и способность художественно их осмыслить. Кроме того, в статье рассматриваются личностный облик

Ақыта Улимжиулы, его религиозно-философские взгляды и общественная позиция, подчеркивается его роль и влияние в формировании национального самосознания. Наследие Ақыта оценивается как важная часть казахской духовности и литературы, требующая переосмысления с позиций современности.

Ключевые слова: Ақыт Улимжиулы, ахляк, этика, исламская философия, духовное совершенство, личностное развитие, мировоззрение.

Ақыт Үлімжіұлының тұлғалық болмысы оның өмірі мен шығармашылығында көрініс тапқан рухани, діни, ағартушылық және адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Ол өз заманының ірі діни ағартушысы, ақын және ойшылы ретінде халықтың рухани-мәдени өміріне елеулі үлес қосып, қазақтың діни-этикалық дүниетанымын дамытуға ықпал етті. Ақыттың тұлғалық болмысының негізгі қырларын бірнеше тұрғыда қарастыруға болады:

Біріншіден Ақыт – діни-ағартушы және рухани ойшыл. Ақыт Үлімжіұлының басты тұлғалық қырларының бірі – діни-ағартушылық қызметі. Ол қызметке араласқан 1891 жылдан бастап қайтыс болған 1940 жылға дейін ислам дінінің негіздерін түсіндіру, діни білімді халыққа жеткізу және сауаттылықты арттыру үшін аянбай еңбек етті. Жалпы медресе ашып, бала оқыту, халық санасына ислам құндылықтарын сіңіру – тарихта өткен барлық мұсылман ғалымдарының атқарған қызметі саналады. Барша ғалымдар бала оқыту, білім беруге аса мән берген. Өйткені, «Білім үйрету – бір жағынан Аллаға жасалған құлшылық, екінші жағынан, Алла Тағалаға өкілдік. Әрі ең үлкен өкілдік. Өйткені Алла Тағала ең басты сипаты болғаны білімді Ғалымның жүрегіне орнықтырды» [1, 27 б.].

Әл-Ғазалидің жоғарыдағы сөзіне

сүйенсек, Ақыт Үлімжіұлы да – Алла тарапынан адамдардың жүрегін кемелдендіруге, тазалауға бұйырылған ғалым. Ақыттың ағартушылығы жалған білім беру емес, оның негізгі артықшылығы – адамдарға хақты, ақиқатты, жаратушыны шынайы тануды үйретті. Осы мақсатта, Ақыт діни медреселер ашып, жастарды діни білім алуға шақырды, сонымен қатар, өзінің шығармашылығында діни қағидаттарды насихаттау арқылы халықтың рухани тәрбиесіне үлес қосты.

Ақыт Үлімжіұлы өзінің ақындық қабілетімен де ерекшеленді. Оның өлеңдері діни және рухани тақырыптарға бағытталып, Аллаға деген махаббатты, адамгершілік құндылықтарды және рухани кемелденуді жырлады. Ақыттың поэзиясында сопылық сарындар, рухани тәрбие, нәпсіні тыйып, ішкі жан дүниені тазартып, Аллаға жақындау сияқты тақырыптар кеңінен көрініс тапқан. Бұл оны қазақтың рухани ақындарының қатарында ерекше орынға ие етеді [2, 173 б.]. Басында айтып өткеніміздей, Ақыттың ағартушылық ілімі – һидаятқа бастайтын жол.

Ақыттың тұлғалық болмысының екінші бір сипаты – ол имандылық пен рухани тазалықты, ұлттық рухани құндылықтарды насихаттаушы. А. Үлімжіұлының шығармашылығы мен өмірлік ұстанымдары оның имандылыққа деген терең сенімін, руха-

ни тазалыққа ұмтылысын көрсетеді. Ақыт үшін иман, дін – тек сыртқы ғибадат емес, ішкі жүрекпен сезілетін шынайы иман мен рухани кемелдену. Оның дүниетанымында иман мәселесін тек парыз құлшылықтармен ғана шектемейді. Адам бойындағы жақсы мінез-құлықтарды да иман деп бағалайды. Байлықты дүние-мүлікпен емес, адам бойындағы өнер, біліммен бағалайды. Мұны Ақыт өлеңінде «әдепті болсаң – иман сол, өнерлі болсаң – жиған сол» – деп қысқа тұжырымдайды [3, 267 б.].

Ол исламның моральдық-этикалық қағидаттарын өз өмірінде қолдана отырып, адалдық, әділеттілік және шынайылық сияқты қасиеттерді дәріптейді. Ақыт Үлімжіұлының барлық өлеңдері мен еңбектері адамгершілікке, қарапайымдылыққа шақырады. Бір ғана мысал, оның «Бекем Алла жаранлар» өлеңінде адам бойындағы жаман қылықтар былай суреттеледі:

Құдай ерік бергендей,
Өлеміз деген ойда жоқ.
Такаппар болып шелтиер,
Манап пұлыс кигендей.
Жалғандағы баяның,
Ақыртеке барғанда,
Пайда болмас иманға [4, 147 б.].

Ақыттың шығармашылығында қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтары мен дәстүрлері үлкен орын алады. Ол діни-ағартушылық қызметінде қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен исламдық құндылықтардың үйлесімін сақтап, халықтың ұлттық бірегейлігін нығайтуға атсалысты.

Ақыт Үлімжіұлы қазақтың дәстүрлі дүниетанымын, салт-дәстүрін және әдет-ғұрыптарын ислам дінінің рухани құндылықтарымен байланыстыра отырып, халыққа жақын болу үшін түсінікті тілмен жеткізді.

Ақыт Үлімжіұлы болмысының үшінші бір қыры – қоғамдық жауапкершілік және ағартушылық. А. Үлімжіұлы қоғамға және халқына қызмет етуді өзінің басты мақсаты деп білді. Ол өз шығармаларында әлеуметтік әділеттілік, қайырымдылық және қоғам алдындағы жауапкершілік мәселелеріне көңіл бөліп, халықты рухани және мәдени тұрғыда жетілдіруге тырысты. Ағартушылық арқылы қоғамдағы діни сауатсыздықты азайтып, моральдық құндылықтарды насихаттауды өзінің парызы деп санады.

Ақыт Үлімжіұлының қоғамдық қызметі оның өлеңдерінде, әсіресе, Оның Зар заман ақындарының ұстанымдарымен, ойымен сәйкес келуінде жатыр. Бұған Ақыттың «Әй, Зар заман, зар заман» деп келетін көлемді толғауы мысал бола алады.

Зар заман – қазақ әдебиетіндегі тарихи, әдеби кезеңнің атауы. Энциклопедиялық дереккөздерде, зар заман ағымы XIX ғасырда Қазақстанның Ресейге қосылуы аяқталып, патша үкіметі бұрынғы ел басқару тәртібін жойып, 1867-1868 жылдары қазақтарды басқару жөніндегі ереже бойынша жаңа тәртіп орнатқан кезде туған ағым деген дәйек келтірілген [5, 581 б.]. Бұл дәуір ақын Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» атты зарлы өлеңнің негізінде пайда болған. Ш. Қанайұлынан кейін де сол кезеңде басқа да ақындардың осы тақырыпқа

көптеген өлең-жырлар шығаруы – қазақ әдебиет тарихында жаңа бір дәуірдің басталуына тарихи алғышарт әзірледі.

Елдік саяси жүйе өзгеріп, отаршылдық билік халық арасында қанау, түбірімен құрту саясатын жүргізіп, халық тағдыры қол жаулыққа айналған тұста Шортанбай Қанайұлы қатарлы ақындар халықты ояту мен отаршылдық жүйеге қарсы шепке қаламмен аттанды. Олардың қаламынан халықтың зары мен шері төгілді. Бұл ақындардың өмір сүрген тарихи кезеңі және өлеңдеріндегі ерекшеліктеріне қарай М. Әуезов 1927 жылы оларды бір атаумен «Зар заман ақындары» деп атады.

Жазушы М. Әуезов дәстүрлі қазақ қоғамындағы бұрынғы қалыптасқан құндылықтардың өзгеруі, елді басқару жүйесінің басқа сипатқа ауысуы, отаршылдықтың белең алуы, халықтың қатты күйзелуі зар заман ақындарын тарих сахнасына шығуына басты себеп болды деп баға береді [6, 192 б.].

Бұл топқа Шортанбайдан басқа, Дулат Бабатайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері және Албан Асан қатарлы ақындар кірді. Профессор Қ.Мәдібаева Зар заман ақындары дәуірі Абылай хан тұсынан Абайға дейінгі жүз жылға ұласып, Нарманбетпен аяқталатынын алға тартады [7, 436].

«Зар заман» өлеңімен жаңа бір әдеби кезеңінің шымылдығын ашқан Шортанбай жыраумен ұқсас тақырыпта 1894 жылы Өр Алтайда Ақыт қажы Үлімжіұлы «Зар заман» өлеңін жазады. Ұқсас тарихи кезең, ұқсас мазмұнда халықтың мұң-зарын жыр-

лаған ақындар таным көкжиегінде тоғыса білді.

Ақыт қажының Абай Құнанбайұлының өлеңдерімен танысқандығы туралы нақты дерек болғанымен, оның зар заман ақындарының өлеңін оқығандығы, танысқандығы туралы бізде бірде-бір нақты дерек жоқ. Тек, Ақыттың Алтай мен Қобда арасында хат тасушы болып жүрген кезінде түркі және шағатай тілдерінде Қазанда басылған өлеңдерді оқығанын ескере отырып, осы кезде зар заман ақындарының жырларымен танысқан болуы керек деген жорамал ұсынамыз. Немесе, ұлыларда заманды сезіну ортақтығы болады деген тұжырымды қуаттаймыз.

М. Әуезовтың зар заман ақындарындағы ортақ ерекшелік – діншілдік сарын деп атап көрсеткеніндей, «Алла сөзін өлеңмен жырлаған» (А. Смакова) Ақыт Үлімжіұлының «Зар заман» өлеңі де діни сарында, имани үлгіде жазылған.

Зар заман ақындарын тудырған басты себеп – өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның бұралаң жағдайы, езілген, тозған халықтың мұң-зары, халыққа келген жаман әдет пен нашар мінез-құлық деп басында айтып өттік. Ендеше, Ақыт өмір сүрген кезең қандай болды және Ақыттың «Зар заманы» қалай өрнектелді соған тоқталайық:

Ақыт өмір сүрген уақыт екі тарихи кезеңнің өларасы еді. Манжурлік Цинь империясы құлап, 1911 жылы тарих сахнасына Жунхуа Мино (Гоминдаң) билігі келіп жатқан кез-тұғын. Демек, бұл кезең Қытайда да Патшалық биліктің ыдырап, оның орнын ұлтшыл, отаршыл жүйенің алмасқан кезеңі еді.

Алмағайып заманда тонауға, үркінге түскен қазақ халқының жағдайы тіпті де нашарламаса, жақсара түспеді. Ақыт осыны көрді, халықтың ішіне байланған мұң-зарын көзімен де жүрегімен де түйсіне білді.

Ақыт «Зар заман» өлеңін 26 жасында Моңғолия елінде жүргенде жазған. Жас та болса, қоғамдық дүрбелең ерте есейткен ақын өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның шындығын ашына жырлаған. Жалпы 548 тармақтан тұратын «Зар заман» өлеңінде халықтың мұң-зары мен өкінішін баяндаған. Өлең жазылған кездегі өзі туралы нақты мәліметті былай сипаттайды:

Қобдадан сәлем жолдаған,
Алтайдағы еліне,
Қарымсақ байдың ұғылы,
Керейдің Ақыт баласы.
.. Өр Керейге жібердім,
Жиырма алты жасымда [8, 341 б.].

«Зар Заман» өлеңі – Шығыс Түркістан өңірінде патшалық Ресей мен Цинь өкіметі арасында экономикалық және саяси мүдде белең алған кездегі сарасаң болған халық мұңының көрінісі. Екі отаршыл елдің қолдан жасалған «тарихи» келісімдерінің (Петербург келісімі, Құлжа келісімі) әсерінен халыққа түскен зобалаң ауырлап, халықтың күнделікті тұрмыс ритмі өзгеріп, халықтан алатын салық көбейтіліп, тонау мен жою қатар жүріп жатқан кезең еді.

Зар заман ақындарының көтерген елдік тақырыбы туралы М. Әуезов былай деп сипаттайды: «Олар қазақ жайлаған сахараның бір шетінен шыққан шоқтай қара бұлтты көріп,

соның белгісінен шошып, содан келетін бәле қандай екенін болжап, тұспал қылып айтатын» [9, 5 б.]. Демек, Ақыттың бұл өлеңі өз халқының жамандыққа үйір, жақсылықтан алыс бейғам қылғына күйініш білдіруден туған.

Ақыттың «Зар заман» өлеңі автордың өз стилімен, яғни, Құран Кәрім үлгісімен «бисмиллә» деп Алланың атымен басталып, өлеңнің тыңдаушыға толық жетуіне, бүкпесіз айтылуына, «Жүректе тұрған көркем сөздің ауыздан шыққанда қиюы қашуынан» сақтану үшін Алладан медет сұрай жазылады.

Ақыт Үлімжіұлы алдымен заманға баға беріп, сол заманның қазіргі бейнесін көрсетеді, қазіргі «заманға» ат қояды:

Ей, зар заман, зар заман,
Зарлатып өткен тар заман.
Байқап тұрсам адам жоқ,
Шын ақылды ойлаған.
Бауыры суық қара жер,
Көрінгенді жалмаған.
Жалмамай да не етеді,
Адамнан ғафыл кетеді [10, 325 б.].

Демек, Ақыт айтып тұрған заман – ақырет заманы. Ілімнің жоғалып, надандықтың жайылуы – қиямет күнінің он үшінші кіші белгісі.

Ақыт Алтайды мекен еткен халқының төбесінде пайда болған қара бұлтты көріп, белгісінен шошынып, содан келетін бәленің елге зобалаңын жырлайды, халықты оянуға шақырады. Өр көкірек бай мен кербез кедейдің, Құдайдан қорықпайтын дінсіздің, зұлым ұлықтың, әділетсіз заңның халық арасына салған зұлым-

дығын жырлайды, бетпақ келін мен тілазар ұлдың кежірлігін айыптайды. Осыдан келіп:

Сонан тозып береке,
Елде елдік азайды.
Жақынды жат жаулайды,
Нелер боздақ тарланды,
Ішқұста қылып байлайды [10, 327 б.] –

деп ескертеді.

Өлеңде көп жерде айтылатын бай кедейді көрмейтін, ағайыннан көмек болмайтын жағдайлар мен өсекшіл, имансыз адамдардың көбеюі де ақыр заманның белгілерінен деп көрсетеді. Алла Тағала қияметте сөйлеспейтін, ақтамайтын, мейірім көзімен қарамайтын үш адамның бірі тәкаппар кедей адам» – деп имам Муслим жеткізген хадиспен үндесе үн қатады.

Биі ғадыл болмайды,
Нысапсыз қорқау болған соң,
Ғаділет оған қонбайды.
Айналып кеп құтсыз би,
Құрамай қауіп сорлайды [10, 334 б.] –

деп Ақыт ел билеушілердің халық арасына салған зобалаңын айыптайды және осыдан келіп ел арасында бүлік боларын, береке кетерін болжайды:

Тыныштықсыз, тидаусыз,
Берекесіз, байлаусыз,
Кеткен ел түбі оңбайды,
Мұның өзі білгенге,
Заман ақыр болғаны [10, 335 б.].

Ойшыл ақын қазақ даласындағы отбасы институтының құлап бара жатқанына қынжылады, бұл түбі қа-

зақтың тамырына балта шабатын індетке айналуынан сақтануға шақырады. Қыздың шешеге, ұлдың әкеге қарап бой түзеуіне, әйелдің күйеуіне бойсұнуына назар аударады.

Жиылып жұрты айтса да,
Алдап жүр деп сенбейді.
Үлкендер ақыл жөн айтса,
Жөн екен деп білмейді.
Моллалар айтса шариғат,
Құлағына ілмейді –

деп күйеуін силамайтын, дінсіз әйелдердің көбеюінен қазақ жанұясындағы әйелдің береке мен бірлікті сақтаудағы рөлінің жойылып кетуіне алаңдаушылығын білдіреді [10, 334 б.].

Ақыт өлеңінде өзі сынаған жамандықтың барлығын заман ақырдың белгілері деп қорытынды жасайды. Бес күндік өмірдің өтпелі, алдамшы екенін ескеріп, қара жерге кірмей тұрғанда адам баласы жақсы істерді көбірек жасап, адамдық парызын өтеуге тиісті деп санайды:

Аялы жоқ жалғанның,
Баяны жоқ арманның,
Соңына еріп тентіреп,
Септігі барма қылғанның.
Арманда болып өлген соң,
Кеудеңнен жаның берген соң,
Қара жерге көмген соң,
Мұндай еркін күн қайда [10, 325 б.].

Барлық зар заман ақындары сияқты, Ақыт та «ат майын сұрап міне алмайтын зар заман адамдарына», «берекеге шақырса, келмейтін ығыр еліне», «арлы азып, арсыз тойынған азған заманға», «аштан өлген жарлы-

дан нәпақа дәметкен моллалар мен за-
лым билерге» қарсы шара таба алмай,
аһ ұрады. Өзегін жалмаған өкініштен
ел ағаларынан:

Артық талап менде жоқ,
Сұрайтындай хан тағын.
Жамандықты көп айтып,
Жағым талып шаршадым.
Ойлап көрсең, ағалар,
Мұның қайда дауасы?! [11, 338 б.] –

деп торыға ақыл, кеңес сұрайды.

Ақыт Үлімжіұлы тек Алтай тө-
сін жайлаған аз ғана Абақ Керейдің
мұңын жоқтап қана қоймайды, қайта
күллі қазақтың мұң-зарын қағазға тү-
сірген зар заман ақындарымен рухани
үндестік танытады, олармен «қалың
елі, қазағы» туралы айтар ойлары,
көрсетер нысаналары бір төбеден шы-
ғып жатады.

Айталық, Ақыт айтады:
Зар Заманның тұсында,
Ел іргесі сөгілді.
Алтайдай асыл мекеннен,
Ауып кетті ел не қылы [10, 339 б.] –

деп мың өліп мың тірілген қазақтың
Алтай бетіндегі бөлімінің сан қилы
жағдайынан хабар берсе, зар заман
ақыны Мұрат Мөңкеұлы:

Кірін жуып, кіндігін кескен жерден,
Қысылмай, ер кете ме еркіменен.
Бұрын да адыра қалғыр құтсыз еді,
Егескен ердің бәрі жер тіреген, –

деп екі алып ел мәселесі, заман қай-
ғысы туралы ортақ үн қатады [12,
168 б.].

Ел билеуші, халықтың сөзін сөй-
леуші би, шонжарлардың халыққа сал-
ған ылаңы барлық зар замандар ақында-
рына ортақ тақырып десек қателеспей-
міз. Бұл туралы да Ақыт Үлімжіұлы:

Ендігі билер байқасаң,
Іші кір түгел қарынбай.
Үйінде тыныш жата алмай,
Елді үркіткен сауырлай.
Сонан елі тарады,
Сабағы кепкен қауындай [10, 339 б.] –

деп тозған елдің мұңын өлеңмен жет-
кізсе, жырау Шортанбай Қанайұлы
бұл туралы:

Нашарға қылған зорлығың.
Кінәзді көрдің піріндей,
Тілмәшті көрдің биіндей,
Дуанды көрдің үйіндей,
Абақты тұр қасында,
Қазылып қойған көріндей.
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне мал көрінбей.
Билер жейді параны,
Сақтап қойған сүріндей [13, 17 б.] –

деп елдің мұңын тіпті арыдан қоз-
ғайды.

Қорыта айтқанда, әр ел, әр өңірде
өмір сүрсе де, жалпы қазақтың мұңы
ортақ, сыры – біреу. Ол болса да бос-
тандыққа талпынған, елдік бірлікке
ұмтылған ұлттық еркіндік.

Қазақ әдебиет тарихында зар за-
ман ақындары деген атпен танымал
ақындар шоғырына Ақыт Үлімжіұлы-
ның аты аталмауын біз Ақыт есімінің
қазақ даласына бейтаныстығы мен
Ақыт еңбектерінің қазақ еліне кеңінен
таралмауынан деп санаймыз.

Шортанбай, Дулат, Мұрат, Әбубәкір және Ақыт қатарлы ақындардың өмір сүрген ортасы мен аймақтары басқа-басқа болғанымен, айтар ойлары ортақ. Яғни, барлығы да қазақ халқының басынан кешіп жатқан ауыр халін өзекке толған өкінішпен, аһ ұра отырып жырлайды, алдағы бұлыңғыр болашақ пен көз алдындағы келеңсіз жағдайдан түңіле отырып, елдің ертеңінен уайымдайды, уайымдай отырып, заман туралы зарлы шер толғайды.

Демек, Алтай өңірінде туылып, күллі қазақтың Абай мен Шәкәрімнен кейінгі рухани тұлғасы болған Ақыт Үлімжіұлын зар заман ақындарының шоғырына қосуға толық негіз бар деп айта аламыз.

Ақыттың қайраткерлігі мен ел арасындағы абыройы – оны ел абызы ретінде танылуына кеңінен жол ашты. А.Үлімжіұлының мешіт, медресе салып, бала оқытуы – Қытай қазақтарының діни және ілімдік салада оянуына ықпал етсе, қазасы – Алтай қазақтарының саяси сауатының көтерілуіне ықпал етті. Осы оқиғадан кейін, Алтайда Ырысхан-Есімхан көтерілісі, кейінгі оның жалғасы саналатын Оспан батыр Исламұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістері орын алды.

Ақыттың тұлғалық болмысының төртінші қыры – қайраткер және батыл тұлғалығы.

Ақыт Үлімжіұлы тек діни-ағартушылық қызметпен ғана шектелмей, қоғамдық қайраткер ретінде де танылды. Ол өзінің көзқарастарын батыл түрде қорғап, халықтың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін күресті. Бұл оның қуғын-сұр-

гінге ұшырап, қиындықтарға төтеп беруіне қарамастан, өз қызметін жалғастыруына себеп болды. Оның осы бағытта жазған «Ел билеген кешегі», «Қобда кеңес», «Бөкенің жыры», «Керей билері», «Шинжияң қаритасы», «Абақ Керей шежіресі» қатарлы көптеген еңбектерін осы анықтамамызға дәлел ретінде ұсынуға болады.

Мысалы, осының ішіндегі «Шинжияң қаритасы» (Шыңжаң картасы) – ақынның білім деңгейінің жоғары екенін дәлелдейтін туындылардың бірі. Өйткені, бұл – тек жыр ғана емес, өлеңмен жазылған тарих. Сонау Асан атадан бастап осы өңірге келген қазақ халқының бұралаң тарихы мен жағдайын суреттеген көлемді еңбек. Сонымен қатар бұл – Шыңжаңдағы басты қалалар мен мекендер туралы ақпарат берілген Шыңжаң тарихындағы тұңғыш қазақ тіліндегі еңбек.

Ақыттың заман ағымын болжай алатын көріпкел, халыққа тығырықтан шығар жол сілтей алатын аданагөй абыз екені оның өлеңдерінен анық көрініп тұрады. Айталық оның «Қалам, сия көз жасы» өлеңінде:

Оқыс қылар тұралық,
Бізді адамдық құралық.
Ұйқы ашатын дауаны
Көршілес елден сұралық.
Дауа берсе сауығып,
Онымен тату тұралық.
Береке қылып, бас құрап,
Адамшылық қылалық.
Білгеннен ақыл біз сұрап,
Басымызды құралық –

деп баяндалады. Бұл жерде Ақыттың «жылпостардың бағына құрылған

заманға» қарсы тұруға үндеген озық ойы мен шебер дипломатиясы қатар суреттелген. «Хан-қайқы, би-бүкір, молла-соқыр» заманда ғұмыр кешіп жатқан қазаққа береке, бірлік, білім қажеттілігін баса айтады.

Ақыттың тұлғалық болмысының бесінші қыры – адалдық пен әділдікті дәріптеушілігі. Ақыттың өмірлік ұстанымы оның адалдық пен әділдікке деген шынайы сенімін көрсетеді. Ол өзінің шығармаларында әділеттілікті насихаттап, қоғамда теңдік пен адалдықты орнатуға шақырды. Бұл қасиеттері оның тұлғалық болмысының ажырамас бөлігі болды және оның діни-этикалық көзқарастарының негізін құрады.

Айтып өткеніміздей, 1912 жылдан бастап, өр Алтайды билеген Тары, Жотақажы, Бітімші, Буратай қатарлы төрт тәйжі (1000 түтінді басқаратын адам) Ақыт Үлімжіұлын 42 жасында қазылыққа тағайындайды. Бұл кезеңде Алтайдың саяси билігі Цинь билігіне қарағанымен, ел ешіндегі өлім-жітім, барымта, неке, дау-шаралар, алым-берім мәселелері қатарлы сот мәселелері қазының алдында шешілетін еді. Ол кезеңде ұлықтық немесе басқа да мансаптар әкеден балаға мирас ретінде қалатын болса, Ақыттың әкесі Үлімжі ешбір билігі жоқ, қарапайым ауыл адамы болған. Мұны Ақыттың «сүйегім – қазақ, қара едім» дегенінен аңдауға болады. Демек, бұл қызметке Ақыт – мол білімімен және қара қылды қақ жаратын, «туғаны жоқ тура би» қасиетімен келгенін түсінуге болады.

Құқықтық мәселелерді шешуге келгенде қазы ұғымы бірден ойға

оралары даусыз. Қазы түбірінің араб этимологиясының зат есімі болып табылатын кади – сөзбе-сөз аударғанда «адамдар арасында туындайтын даулар мен істерді діни ережелерге сәйкес шешу үшін құзырлы орган тағайындаған адам» дегенді білдіреді [14, 69-73 б.]. Демек, қазы – фикһ бойынша білім алған және мемлекет тарапынан құқықтық дауларды шешуге тағайындалған сәттен бастап шешімдері міндетті болып табылатын шенеунік. А.Үлімжіұлының 27 жыл бойы Алтайдың шығыс аудандарында қазылық қызмет атқаруы оның әділ, шынайы, халықшыл бітімімен тығыз қайнасып жатқанында дау жоқ.

А. Үлімжіұлының қазылық қызметін ойдағыдай атқаруына оның дала заңдары мен шарифат заңдарын жетік білуі көмектесті. Ол қазылық жасауда, дау-жанжалдар үкім беруде ислам шарифатына сүйенді. Сонымен қатар қазақ халқының көшпелі өмір салтынан туындаған әдет-ғұрыптарға, дала заңдарына да үлкен құрметпен қарады. Халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған жазылмаған заңдарына сүйене отырып, жеке тұлғалар мен рулар арасындағы дау-шарларды шешіп отырған. Үкім беруде «қанға-қан, жанға-жан» сияқты кісі өліміне қатысты ұғымдарға, құда болу және некелесу мәселелеріне, қылмысты мал-мүлікпен өтеу секілді дала заңдарын да басшылыққа алып отырған.

Қорыта айтқанда, Ақыт Үлімжіұлының тұлғалық болмысы – оның рухани кемелденуге ұмтылған, дінді терең түсініп, оны халыққа жеткізген және қоғамның рухани дамуына үлес қосқан қайраткер ретіндегі

бейнесін айқындайды. Оның өмірлік ұстанымдары мен шығармашылығы қазақ халқының рухани мұрасының маңызды бөлігі болып табылады және бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай келеді. Ғалым, әдебиет зерттеушісі Тұрсынбек Кәкішев Ақыт шығармашылығына былай деп баға береді: «Ақыт қажыны қазақ әдебиетінің XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы әдебиетіміздің үлкен көрнекті өкілі ретінде қазақ

әдебиеті мен мәдениетінің тарихына кіргізуіміз керек. Ол Абайдың алғаш кітап шығаруына дейін өзінің 9 кітабын 17 рет жариялаған болатын. Мұны ескермеуге болмайды. Қазан төңкерісіне дейін осындай кітап шығарған дарын иесі қазақта өте сирек. Сондықтан Ақытты Абай деңгейлес дарындар қатарында көргеннің ешбір әбестігі жоқ. Ақытты әдебиетіміздің ірі қайраткері ретінде тануымыз керек» [15].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Имам Ғазали. Ихия улумид-дин. Білім кітабы. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2022. – 224 бет
2. Маңғазқызы С., Әйесінұлы А. Таяу және осы заман қазақ оқу-ағарту тарихы. Шыңжаң әсемөнер-фотосурет баспасы, 2015. – 345 бет
3. Қарымсақов Ақыт Үлімжіұлы. Ақыт Үлімжіұлы шығармалары 4 том. Шыңжаң халық баспасы, 2–Т. 2014. – 584 бет.
4. Қарымсақов Ақыт Үлімжіұлы. Ақыт Үлімжіұлы шығармалары. Төрт том. Шыңжаң халық баспасы, 2014. 4–Т. – 610 бет.
5. Қазақ Совет энциклопедиясы. 1974. 4-Т. – 622 бет
6. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы: «Ана тілі», 1991. – 240 бет.
7. Мәдібаева Қ. Мұхтар Әуезовтің әдебиет тарихын зерттеу еңбегі. ҚазҰУ хабаршысы, Филология сериясы. № 4 (138). 2012ж. –272 бет.
8. Ахундов М.Д., Баженов Л.Б. Научное и религиозное мировоззрение в системе культуры (Опыт полемики). Физика в системе культуры. – М.: ИФ РАН, 1996. – 231 стр.
9. Hardin, C.D., & Higgins, E.T. Shared reality: How social verification makes the subjective objective. In R.M. Sorrentino & E.T. Higgins (Eds.), Handbook of Motivation and Cognition: Vol. 3. The interpersonal context New York: Guilford Press. – 1996, p. 536.
10. Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы. 1-Т. Turkiye: Кония: 2011. – 653 бет.
11. Шәкенұлы Ж. Қытай қазақтарының әдебиеті. Алматы, 2018. – 304 бет
12. Күржіманұлы Қ. Мұрат Мөңкеұлы шығармалары – Алматы «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 бет.
13. Қанайұлы Ш. Шығармалары: Толғаулар, айтыстар, дастандар. Шортанбай мұрасы: сын-зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2013. – 384 бет.
14. Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi. – İstanbul. 24-Т. – 560 sayfa.
15. Қара Ә. Атақты ақын Ақыт қажы. (2019). [Электронды ресурc]. – <https://erjanibek.kz/archives/4188> (жүгінген күн: 20.08.2025).

REFERENCES

1. Imam Gazali. Ihia ulumid-din. Bilim kitabı. – Almaty: «Nur-Mubarak» baspasy, 2022. – 224 bet.
2. MañGazqyzy S., Aiesinuly A., Taiau jane osyzaman qazaq oqu-agartu tarihy. Xinjiang asemoner-fotosuret baspasy, 2015. – 345 bet
3. Qarymsaqov Aqyt Ulımjıuly. Aqyt Ulımjıuly ShyGarmalary 4 tom. Xinjiang halyk baspasy, 2-T. 2014. – 584 bet.
4. Qarymsaqov Aqyt Ulımjıuly. Aqyt Ulımjıuly ShyGarmalary. Tört tom. SHynjan halyq baspasy, 2014. 4-T. – 610 bet.
5. Qazaq Sovet ensiklopediasy. 1974. 4-T. – 622 bet
6. Áuezov M. Ádebiet tarihy. Almaty: «Ana tılı», 1991. – 240 bet.
7. Madibaeva Q. Muhtar Áuezovtıń adebiet tarihyń zertteu eńbegi. QazUU habarShysy, Filologiya seriesy. № 4 (138). 2012j. –272 bet.
8. Ahundov M.D., Bajenov L.B. Nauchnoe i religioznoe mirovozzrenie v sisteme kultury (Opyt polemiki). Fizika v sisteme kultury. – M.: İF RAN, 1996. – 231 str.
9. Hardin, C.D., & Higgins, E.T. Shared reality: How social verification makes the subjective objective. In R.M. Sorrentino & E.T. Higgins (Eds.), Handbook of Motivation and Cognition: Vol. 3. The interpersonal context New York: Guilford Press. – 1996, p. 536.
10. Ulımjıuly A. SHyGarmalarynyń tolyq jınaGy. 1-T. Turkiye: Konıia: 2011. – 653 bet.
11. Shakenuly Zh. Kitai kazaktarınıń adebieti. Almaty, 2018. – 304 bet
12. Kurimzhanuly K. Murat Monkeuly shgarmalary – Almaty. «Nurly Press.kz», 2014. – 288 bet.
13. Kanaiuly Sh. Shgarmalary: Tolgaular, aitystar, dastandar. Shortanbai murasy: syn-zertteuler, maqalalar. – Almaty: «Ana tılı» baspasy, 2013. – 384 bet.
14. Turkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi. – İstanbul. 24-T. – 560 sayfa.
15. Qara A. Ataktyi akin Akyt kazhi. (2019). [Elektrondy resurs]. – <https://erjanibek.kz/archives/4188> (jugingen kun: 20.08.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Ержан Қалмахан Сейтұлы – PhD, қауымдастырылған профессор. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Исламтану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1951-5867)

Махмет Мұратхан – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті Дінтану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: murat1215@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7346-0126).

معلومات عن المؤلفين:

یرجان کالمخان سیتولی – دکتوراه، أستاذ مشارك. محاضر أول في قسم الدراسات الإسلامية بجامعة نور مبارك المصرية للثقافة الإسلامية (ألماطي، كازاخستان).

مخمت موراتخان – دکتوراه، محاضر أول في قسم علم الأديان بجامعة نور مبارك المصرية للثقافة الإسلامية (ألماطي، كازاخستان).

Information about authors:

Yerzhan, Kalmakhan Seituly – PhD, Associate Professor. Senior Lecturer at the Department of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1951-5867)

Makhmet, Muratkhan – PhD, Senior Lecturer at the Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: murat1215@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7346-0126).

Информация об авторах:

Ержан, Калмахан Сейтулы – PhD, доцент. Старший преподаватель кафедры Исламоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (г. Алматы, Казахстан, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1951-5867)

Махмет, Муратхан – PhD, старший преподаватель кафедры Религиоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (г. Алматы, Казахстан, e-mail: murat1215@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7346-0126).